

EGY TEMETÉSI RÍTUS MAGYAR PÁRHUZAMAI ÉS TÖRTÉNETI ÖSSZEFÜGGÉSEI

FERENCZI IMRE

Neves írónk, a Szeged vidéki régészeti és néprajzi kutatás érdemes munkása, MÓRA FERENC élénk érdeklődést tanúsított a temetési rítusok őstörténeti kérdései iránt.¹ Többek között éppen ez az egyik olyan vizsgálandó terület, ahol az archeológia és az ethnographia kölcsönös együttműködése rendkívül előnyös lehet. Nyilván ez a felismerés vezérelte a szakmai elfogultságtól mentes író tanulmánya közreadásában, amelyben rámutat a régészeti feltárások néprajzi jelentőségére.² A népelet ismerete ugyanakkor arra ösztönözte, hogy a néma sír-világ megszólaltatásához segítségül hívja az „élő archeológiai” párhuzamokat, az évezredekben át szívósan továbbélő temetési szokások tanulságait. Ebből a megfontolásból tette közzé 1930-ban a következő, tudakozódó jellegű kérdést: „Szokás-e az alföldi magyar népnél, temetés alkalmával, a már felhantolt sír körüljárása? Ha igen, ének hangjai mellett, vagy anélkül?”³

I.

A kérdést érintő válaszokat a következő csoportosításban ismertetem: 1. a Népünk és Nyelvünk-ben megjelent adatok, 2. további magyar párhuzamok, 3. európai és távolabbi analógiák.

1. *A Népünk és Nyelvünk adatai:*⁴ 1/a. „Hmvásárhelyen egyáltalán nem szokás temetés alkalmával a már felhantolt sírt körüljárni. Találtam azonban a hmvásárhelyi határban, az úgynevezett Atkaszigeten egy Vidács János nevű, *algyői* származású 33 éves embert, aki azt állítja, hogy *Algyón* a rk. vallású lakosok közül a halott hozzátartozói háromszor körüljárják a sírt csendben, ének nélkül. A Máriatársulat tagjait azonban énekszóval járják körül; ezt énekelve: „*Szállj le csendes nyugovóra.*” Ugyancsak Badényi Sándor 37 éves Szeged-felsőtanyai származású, de most atkai lakos állítása szerint Szeged-Felsőtanyán a rk. vallású halottak *síriját* szintén háromszor járják körül, mialatt a Miatyánkot és Üdvözlégy Máriát imádkozzák.” (Bányai Péter közlése, II. k. 1930. 80.)

¹ L. Néprajzi vonatkozások szegedvidéki népvándorláskori és korai magyar leletekben. Ethn. XLIII. (1932) 54—68.

² I. m. 54—55.

³ A Kérdések címszó alatt a 9. kérdés, Móra Ferenc aláírással. Népünk és Nyelvünk I. k. (1929) 200.

⁴ Az egymás után következő adatokat 1/a, 1/b ..., 2/a, 2/b ... számozással ismertetjük. Ez megkönnyíti a szövegek közti visszautalást.

1/b. „*Algyő és Sándorfalva*, csongrádmegyei községekben szokásos, hogy a temetés alkalmával a felhantolt sírt a közönség, főként pedig a halott hozzátartozói háromszor körüljárják akkor már, amikor a pap a temetőt elhagyja. Imádkoznak, ének nincs. Magyarázata ennek a szokásnak az, hogy a halott lelke vissza ne térjen és az élőket ne rémítségse.” (Dr. Dósa István közlése, II. k. 1930. 80.) 1/c. „*Baján* a sír körüljárása nem szokásos. Bajától 8 kilométerrel északra fekvő *Csanád (Érsekszanád)* községben tanítványaim bemondása szerint a temetés alkalmával (róm. kath. és ref. vallásúaknál) rokonok és akik akarják, megelőzik a temetési menetet, és a megásott sírt ének nélkül körüljárják.” (Bajai József közlése, II. k. 1930. 80.) 1/d. „*Kiskúnfélegyházán*, Csólyospusztán temetés alkalmával a már felhantolt sírt körüljárják s közben a Miserere-t énekelik. *Kiskúnmajsnán* a körülkerülés alkalmával leginkább imádkoznak: Miatyánkot, Üdvözlégyet. Az újabb családok ezt a temetési szokást már nem tartják meg.” (Takács Béla közlése, II. k. 1930. 80.) 1/e. „*Röszkén* temetés után szintén megkerülik a sírt, még pedig háromszor, halotti éneket énekelve.” (Heim Mária közlése, II. k. 1930. 80.) 1/f. „*Szeged-Alsótanyán* temetés alkalmával a frissen felhantolt sírt körüljárják és pedig ének mellett vagy imádkozva. Az ima sokszor csendes, a módos embereknél hangos. Az ének is csak jobbára a módosabbnak jár ki.” (Szécsy György közlése, II. k. 1930. 221.) 1/g. „*Breznay Zoltán*, a békéscsabai felsőkeresk. iskola II. oszt. tanulója, az Ifjú Polgárok Lapjának folklore pályázatára beküldött gyűjtésében olvastam a következő feljegyzést: „*Békéscsabán* a hozzátartozói a sírt, mikor már a koporsó benne van, háromszor körüljárták, hogy lelke vissza ne járjon.” (1929. okt. 18.) A feljegyzést sok tekintetben hiányosnak találván, kérdőpontokat küldtem neki s alapos utánajárásra kértem. Március 18-iki válaszából ime a békéscsabai sír körüljárásának részletes leírása. A sír körüljárása ősi szokás a békéscsabai és orosházi evangélikusoknál s ma sem maradhat el egyetlen temetésnél sem. Amint a hivatalos szertartás véget ért s a pap és a kántor eltávoztak, megkezdődik a sír behányása. Mire a koporsóra kapált föld a temető szintjét elérte, a halott lábánál felsorakoztak a sírjárók. Elöl a legközelebbi hozzátartozó, utána a többiek életkor szerint, végül a „megtisztelők”. A halott lábától balról jobbra haladnak, fejüket lehajtván, kezüket imára kulesolják s a Miatyánkot mormolják. A halott fejéhez érven, egy pillanatra mindenik megáll s lehajolván, egy marék földet dob a sírra. Aztán mindjárt tovább megy s a sírt még kétszer megkerülvén, ugyanannyiszor ismétli a rögdobást. Amikor a menetben legutolsó is kidobta a harmadik marék földet, megállanak és lehajtott fővel magukban imádkoznak. Aztán a fel fogadott halottsirató (öreg, szegény) asszony a bibliából mondatokat olvas fel (Csabán tótul, Orosházán magyarul) s ezeket a sírjárók hangosan utána mondják. Végül hasonló módon elmondott Miatyánk után a sírjárás rendjében lehajtott fővel s összetett kézzel haza indulnak. Útközben azonban nem szabad hátranézniök, mert a halott lelke éjjel meglátogatná őket. A sírjárásnak többféle magyarozatát adják: megakadályozzák vele a lélek hazajárását, — amilyen keménnyé lesz a föld a sírjárók talpa alatt, olyan keményen fog állani a halott lelke a mennyországban, s az ördögök nem lophatják el lelkét a pokolba. Azt is mondják, hogy régesrégén csak a halott haragosai szokták volt a sírt körüljárni, hogy ezzel a mintegy kibékülési aktsussal kiengeszteljék a halott lelkét. A sírjárás csak akkor marad el, ha nincs rá hely; de a körülállás és a szokás többi része ez esetben is megtörténik.” (Szendrey Zsigmond közlése, II. k. 1930. 224.) 1/h. „*Heves* községben még mindig szokásban van a felhantolt sír körül-

járása. Ezt azonban csak az elhalt legközelebbi hozzátartozói és rokonai szokták tenni ének hangjai mellett, melyet a temetési közönség szokott rendszerint énekelni.” (Mészöly Gedeon közlése, II. k. 1930. 308.)

2. *További magyar párhuzamok:* 2/a. A század elején írja CSERZY MIHÁLY Szeged vidékéről: „A temetés annak rendje és módja szerint megtörténvén, a felhantolás után a sírt háromszor megkerülik a családtagok, utána pedig imádkoznak. A temetőből kijövet pedig alamizsnát nyújtanak a temetőkapuban álldogáló és könyörgő koldusoknak, hogy „imádkozzanak a halott lelkiüdvösségéért”, mert csak „úgy lesz neki könnyű a föld” és „úgy juthat be menyeknek országába”.⁵ 2/b. A szegedi népszokások sorában jóval később is említik e rítust: „Az új sírt a gyászolók, főleg a legközelebbi hozzátartozók háromszor megkerülik, ami eredetileg bizonyára a hazajáró lélek félrevezetésére szolgált. Közben imádkoznak, főleg az *Üdvözlégynek* egy sajátos alakult változatát kedvelik.”⁶ 2/c. Algyőn szintén tovább egyszítal a szokás, mint az itt következő közlés mutatja: „A temetőben azután a halotti szertartás után a hozzátartozók az új sírt háromszor körüljárják, s közben legalább egy Miatyánkot és egy *Üdvözlégyet* imádkoznak a megholt lelkiüdvösségéért.”⁷ 2/d. Személyesen megfigyelhettük, hogy a hagyománytartó családok Algyőn ma is hódolnak a szóban forgó hagyománynak. A temetési szertartás után a felhantolt sírt körüljárják. Balról jobbra haladnak. A halott lábától indulnak el. Olykor ötször-hatször körülmennek a síron. Közben a Miatyánkot imádkozzák. Minden fordulónál kilép két személy a sorból, lassan elfogy a láncot alkotó kör. Így történik a *sír szélének a letaposása*. Mindezt azért teszik, hogy a halott nyugodtan pihenjen.⁸ 2/e. Sándorfalván ma már nem járják körül a sírt, de 1940 körül még dívott e szokás. A hozzátartozók a felhantolt sírt háromszor megkerülték, közben az *Urangyalát* énekeltek, az *Üdvözlégyet* imádkozták. Voltak, akik jobbról balra haladtak, minden fordulónál megcsókolták a fejét, mások csak az utolsó körnél. Megokolásul annyit mondanak, azért tették, mert „ősi szokás”.⁹ 2/f. Kiszteleken balról jobbra haladnak a sírkerülő. A körüljárás után imádkoznak, hogy a halott, de maguk a hozzátartozók is megnyugodjanak. Csupán a rokonság vesz részt a rítusban. Ma már itt is kihalóban van ez a szokás.¹⁰ 2/g. Tápén 1945-ig gyakorolták, mostanában inkább csak a *Tápai réten* (a Tiszán túl lakó tanyaiak) élők között akad olyan család, amely ragaszkodik az 'ősi' temetési szokáshoz. Az egyházi szertartás után a hozzátartozók körülállják a sírt, majd balról jobbra haladva háromszor megkerülik a halott nyugvóhelyét. Közben éneklük: „Megérkeztünk e szent helyre, A szomorú gyászos kertbe. Vigasztalást itt nem lelünk, Könnyes szemmel visszamegyünk.” 'Ősi szokás', s azért teszik,

⁵ CSERZY M.: Temetkezési népszokások Szeged vidékén. Népr. Ért. XII. (1911) 258.

⁶ BÁLINT S.: A halálhoz és a temetéshez fűződő szegedi néphagyományok. In: Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve, I. 1944—1945. Szeged, 1946. 66.

⁷ BELOVAI S.: Algyői népszokások. In: Az Alföldi Tud. Int. Évk., II. 1946—1947. 62.

⁸ Saját megfigyelésem (1965. április).

⁹ Saját gyűjtés (1965. április), Sándorfalva. Informátor: özv. Berta Andrásné, Ungi Franciska 68 éves. A közlés során megjegyezte: Szegeden a temetőben 1963-ban látta, hogy a halott hozzátartozói körüljárták a felhantolt sírt. Itt említjük, hogy Kiskundorozsmán egy 1963-ban Kiskundorozsmán látott sírkerülésre utaltak. Azt is hozzátették, hogy Rösztén és Kutyanak helységben ma is (1965) dívik e szokás, továbbá, hogy a Bácskában 1945 előtt és azután is gyakorolták a magyar nyelvű községekben.

¹⁰ Saját gyűjtés (1965. április). Informátor: özv. Bozó Mihályné, Gál Julianna 79 éves és többen mások. Ma már ritkán esik meg.

hogy a halott megnyugodjon.¹¹ 2/h. A Szank (Bács-Kiskun m.) községhez tartozó Móricz-gát nevű tanyán 1945-ig volt szokásban, hogy a rokonság megkerülte az új sírt. Az egyházi szertartás befejeződése után történt. Egyszer mentek körül a felhantolt síron. A katolikus és a református temetésen egyformán gyakorolták e szokást. Magyarázata, hogy ezáltal a halott lelke könnyebben felvételt nyer Krisztus birodalmába. Ma már alig emlékeznek a szokásra.¹² 2/i. Göcsej vidékéről származó leírás szerint a halott hozzátartozói háromszor kerülték meg a sírt, hogy a halottat könnyebben feledjék.¹³ 2/j. „Mércsen – írja ISTVÁNFFY, a palóc hagyományvilág kitűnő ismerője – mikor a sírt behúzzák, a halott összes rokoni körüljárják a sírdombot.”¹⁴ 2/k. Erdélyből közli JANKÓ JÁNOS a múlt század végéről: „Várfalván . . . egy sajátságos szokásra találtam. Ha fiatal leány vagy legény hal meg, a hat leány és hat legény muzsika szó mellett kiviszik a temetőbe, ott a földbe eresztik, s mikor ráhúzták a földet, a kapákat keresztbe teszik, s ekkor a legények és leányok muzsikaszó mellett háromszor körüljárják a sírt némán, szótlánul.”¹⁵ A példákat bizonyára tovább lehet majd szaporítani, de az idézett leírások is igazolják a Magyarság Néprajzában olvasható megállapítást, hogy ti. igen elterjedt szokás a sír körüljárása, néhol szótlánul, máshol halk imát mormolva cselekszik.¹⁶ Ugyanakkor rávilágítanak arra, hogy sem a századforduló idején, sem azután nem egyformán dívott e szokás az ország különböző vidékein. Adatainkat sorrendbe foglalva a feljegyzések helyéről és idejéről a következő képet kapjuk:¹⁷

1. Algyő (1930, 1946, 1965)
2. Békéscsaba (1930, 1965)
3. Cseszt (1914)
4. Érsekcsanád (1930)
5. Heves (1930)
6. Kiskundorozsma (1963)
7. Kiskunfélegyháza (Csólyospuszta: 1930)
8. Kiskunmajsa (1930)
9. Kistelek (1945-ig, ma ritkán)
10. Mércs (1911)
11. Orosháza (1930)
12. Rösztke (1930, 1965)
13. Sándorfalva (1945-ig)
14. Szank (Móricz-gát: 1945-ig)
15. Szeged (1911, 1944, 1963)
16. Szeged-Alsótanya (1930, 1964)

¹¹ Saját gyűjtés (1965. április). Informátor: Nyinkó Mihályné, Terhes Erzsébet 71 éves és többen mások. Mint kitűnik, a férfi halott sírját olykor csak férfiak kerülték meg.

¹² Saját gyűjtés (1965. április). Informátor: Csepregi Imre 76 éves (1926-tól szanki lakos).

¹³ Gönczi F.: Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár, 1914. 366. Cseszti szokásról szóló adat.

¹⁴ Istvánffy Gy.: A borsodmegyei palócok. Ethn. XXII. (1911) 231.

¹⁵ Jankó J.: Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe. Budapest, 1893. 218. Könnyen feltehető, hogy a szokást Várfalván a szászoktól vették át.

¹⁶ Szendrey Zs.—Szendrey A.: Szokások. Magyarság Néprajza, IV. k. Budapest, é. n. 304.

¹⁷ Ném helyi információk alapján tudom, hogy Békéscsabán, Tótkomlóson máig gyakorolják a sírkerülést.

17. Szeged-Felső tanya (1930, 1964)

18. Tápé (1965)

19. Tótkomlós (1965)

20. Várfalva (1893)

21. Közvetett források alapján, a jugoszláviai magyarság körében, közelebbről meg nem határozott helyeken 1945 előtt és után a Bácskában.

3. *Európai és távolabbi analógiák:* Az erdélyi szászok körében a halott legközelebbi barátai mentek körül a síron, szótlanul. Máshol minden jelenlevő részt vett a ceremóniában, a pap kivételével. Egyes helyeken nemek szerint történt a körbejárás: ha a halott férfi, akkor a férfiak, ha nő, akkor a nők cselekedték a szokást. Ismét máshol csak nők vettek részt a rítusban.¹⁸ Úgy magyarázták, hogy a halott (lélek) visszajárásának megakadályozására szolgál a sír megkerülése.¹⁹ A román,²⁰ német,²¹ francia,²² ír,²³ észt,²⁴ lett,²⁵ finn²⁶ és csuvas²⁷ párhuzamokon túl indiai adatot is ismer a szakirodalom.²⁸ A szokás nagy múltjának igazolására az antik források, nevezetesen HOMEROS és VERGILIUS költői művei szolgálnak. Az elesett görög hőst, Patrokloszt társai megsiratják, s a halott testét elhamvasztó máglyát körüllovagolják. Íme a költő:

„... mind felzokogott; s Akhileusz kezdette a sírást.
Hosszúsörényű lovát háromszor a holt körül űzte
mind, és sírt: Thetisz ébresztett vágyat zokogásra.”²⁹

¹⁸ Schullerus, A.: Siebenbürgisch-sächsische Volkskunde im Umriss. Leipzig, 1926. 133. Vö. Wittstock, O. — Scheiner, A.: Volkstümliches der siebenbürger Sachsen, Die Mundart der siebenbürger Sachsen, Stuttgart, 1895. 107.

¹⁹ Wlislöcki, H.: Tod und Totenfische im Volksglauben der siebenbürger Sachsen. Im: Am Ur-Quell, IV. (1893) 52—53.

²⁰ L. Ranke, K.: Indogermanische Totenverehrung. Bd. 1. Der dreissigste und vierzigste Tag im Totenkult der Indogermanen. FFC No. 140. Helsinki, 1951. 298. 3. sz. jegyzet.

²¹ Kuhn, A.: Märkische Sagen und Märchen nebst einem Anhang von Gebräuchen und Aberglauben... Berlin, 1843. 368. — Lüpkes, W.: Ostfriesische Volkskunde. Emden, 1907. 120. — Strackerjan, L.: Aberglaube und Sagen aus dem Herzogtum Oldenburg. 2. kiadás (Karl Willoh) II. k. Oldenburg, 1909. 218. (461. pont) 1651-ből származó híradást idéz, amely szerint az asszonyok kerülték meg a sírt háromszor. Vö. még Ranke, K.: i. m. 298. 3. sz. jegyzet utalásait.

²² A „Les cimetières (suite)” c. közleményben Sebillot, P. tollából. In: Revue des Traditions Populaires, XV. (1900) 154. A sírkerülők hátra fele haladva mentek körül a síron háromszor.

²³ Haddon, A. C.: A Batch of Irish Folk-lore. Folk-lore, IV. (1893) 360.

²⁴ Loozits, O.: Grundzüge des estnischen Volksglaubens. I. k. Lund, 1949. 86.

²⁵ A holttestet járják körül: „In grosser Betrübniß und weinend umgehen sie die ausgeputzte Leiche...” Zweck, A.: Litauen. Eine Landes- und Volkskunde. Stuttgart, 1898. 172.

²⁶ A halottnak hozott áldozat gondolata tükröződik von Grönhagen, I. (Über den Totenglauben bei den Finnen. Archiv für Religionswissenschaft, XXXVII. Heft 1. (1941) 188.) közlésében: „In einen Gegenden wird für das Mahl ein Haustier getötet. Wenn der Sarg schon auf dem Pferdewagen steht, verteilt des Hauswirt über dem Sarg an die versammelten Gäste Brantwein aus einem alten Glas. Wann alle getrinken haben, giesst er noch eine Glas voll und umkreist damit den Sarg zweimal in Richtung der Sonne und einmal entgegen. Danach giesst er den Brantwein auf den Pferddekopf.”

²⁷ Mészáros Gy.: A csuvas ősvallás emlékei. Budapest, 1909. Csuvas Népköltési Gyűjtemény I. k. 232.

²⁸ L. Ranke, K.: i. m. 298. 3. sz. jegyzet.

²⁹ Homérosz, Iliász XXIII. ének: 12—14. sorok. Iliász, Odüsszeia, Homéroszi költemények. Ford.: Devceéri Gábor, Budapest, 1960. 393.

A rómaiak szokását tolmácsoló sorok pedig így hangzanak:

„Kiki rakja halomba halottit
 Ősi szokásképen s lángot gerjesztve alattuk,
 A magas ég boltját füstfelhő vonja homályba
 A lobogó máglyát fényes fegyverrel övezve,
 Háromszor futják és háromszor lovagolják
 Körbe' körül gyászos tüzeit, jajszókra fakadva . . .”³⁰

Egyéb római példák mellett³¹ az Attila temetéséről, s a korai középkor több nevezetes személyisége temetéséről kapunk hasonló tudósítást.³² Joggal állapítja meg RANKE K., hogy a sír körüljárása a legrégebb és legáltalánosabb temetési rítusokhoz sorolható.³³

II.

A sír körüljárásának szokása egyrészt szerves része a halott iránti tiszteltnek, egyik láncszeme az elhunyt számára hozott áldozatoknak: a megholt elvesztése fölötti fájdalom és a hozzá való ragaszkodás érzésének tükrözője; másrészt világosan mutatja, hogy védekezésről van szó, a halottal szemben érzett félelem kivetítődéséről, amit mágikus cselekménnyel kívánnak megnyugtatóan feloldani. A halottal kapcsolatos rokonszenv és ellenszenv együttes jelentkezése az ember egyik legősibb és elementáris élményéből, a halál tragikumának és végzetszerűségének felismeréséből fakadt, s végigvonult történelmében.³⁴ Erősen tartja magát az a felfogás, amely szerint az ősök tisztelete, s vele összefüggésben a halott-kultusz, valamint a primér vallási (istenség) koncepció között szoros összefüggés állott fenn.³⁵ A halállal (meghalás, ill. megszűnés ténye, a halotti állapot, a halott későbbi sorsa) kapcsolatos kérdések jelenkezése kollektív és individuális tudatot rételezett föl, s bizonyos, hogy fontos szerepet játszott a közösségi és egyéni eszmélés fejlődésében. A természeti népek archaikus képzetanyaga, az antik civilizációk vallási rendszere, a nagy vallási áramlatok és az európai népek szokásvilágának töméntelen adata egyöntetűen azt igazolja, hogy a halott továbbélésének, túlvilági létezésének képzetét és a halott-kultuszt időben és térben a végtelen variáció jellemzi. Közös vonásuk, hogy a halál nem jelent éles cezúrát, csak átmenetet. A megsemmisülés felfoghatatlansága és könyörtelensége máig is ható rekompenzációs téveszméhez vezetett, ami az élet

³⁰ P. Vergilius Maro: Aeneise. Csengeri János ford. Szeged, 1931. 240. XI. ének: 185—190. sorok.

³¹ Knuchel, E. F.: Die Umwandlung in Kult, Magie und Rechtsbrauch. Basel, 1919. 41.

³² Ranke, K.: i. m. 299. — Knuchel, E. F.: i. m. 43.

³³ Ranke, K.: i. m. 298. L. még Hoffmann—Kramer, E.—Bächtold—Stäubli, H.: Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, V. k. Berlin—Leipzig, 1932/1933. Kreis címszó: 462—478. és VIII. k. az umfahren-től az Umzug c. címszavakig: 1313—1398.

³⁴ Ez az egyik vezérgondolata Ranke, K. monográfiájának. L. i. m. 6. és passzim.

³⁵ Pl. Jensen, A. E. felfogása szerint a legősibb műveltségi fázisban jelentkezett istenség-képzet a törzs, ill. a nemzetségs, a kulturhérosz személyével kapcsolódott össze s egy új-quineai terminus után Dema-istenség (Dema-Gottheit) névvel illelhető. In: Mythos und Kult bei Naturvölkern. Religionswissenschaftliche Betrachtungen. Wiesbaden, 1960.² 106—107. és 386.

és halál oksági összekapcsolásában³⁶ és a földöntúli lét feltételezésében realizálódott. Létrejött az életfunkciókat tovább folytató halott elképzelése.³⁷ Ennek az illuzorikus koncepciónak³⁸ a kialakításában nagy szerepet játszott a dualisztikus – fizikai lét és a psziché – szemléletmód,³⁹ amely érthetővé teszi, hogy a lélekhit végtelen variációi és a halott-kultusz időben és térben mutatkozó változatos formái kölcsönhatásban állottak egymással.⁴⁰ A temetési rítusok alapjául szolgáló, intellektuális és emocionális aspektusokból összetevődő cselekmények sokrétűek, s a hely, az idő, valamint a műveltségi állapot kölcsönhatásában etnikus sajátosságok tükrözői.⁴¹ Kérdés tehát, hogy a bonyolult és mély összefüggés, a széles körű elterjedtség milyen mozaikokból tevődik össze, vagyis az, hogy milyen tanulságok rejlenek egy temetési rítus (a sír megkerülése) szűkebb (magyar) területen feljegyzett és ismertetett adataiban.

A szokás múltját illetően lényegében 50–60 éves intervallumban mozoghatunk, egyedül az erdélyi feljegyzés (2/k.) származik valamivel korábbról. A múlt századi temetési szokásokról tudósító RÉSŐ ENSEL S.-féle összefoglalásban⁴² nincs említés a sírkerülésről, IPOLYI A. sem utal rá magyar nyelvterületen,⁴³ de a később megjelent Magyarság Néprajza sem ad a hazai elterjedésről eligazítást.⁴⁴ Az ismertetett adatok és információk egyértelműen mutatják, hogy századunk első évtizedeiben intenzívebben szerepelt a temetési rítusok között egy circumambulatio, mint manapság. Ennek az „ősi”, „régí” szokásnak csupán egy évszázados múltjáról tudósítanak forrásaink. Talán a *Magyar Simplicissimus* XVII. századi leírása szolgálhatna történeti analógiaként, aki a következőket

³⁶ Az ún. primitívek nem ismerik a véletlent. Elképzelésük az, hogy a dolgok között titokzatos összefüggés van. Ezen alapul többek között pl. a vegetáció pusztulása és megújulása — post hoc ergo propter hoc — összetartozásának a hite. L. Lévy—Brühl, L.: *Das Denken der Naturvölker*. Wien—Leipzig, 1926. 54. Vö. Nádor Gy.: *A természettörvény fogalmának kialakulása*. Budapest, 1957. 39. és skk. — Szpirkin, A.: *A tudat eredete*. Budapest, 1963. 239—240.

³⁷ Csak néhány összefoglaló forrásra utalok a hazai néprajzi irodalomból: *Ipolyi A.: Magyar Mythologia*. II. k. Budapest, 1929.² 318. és skk. — *Róheim G.: Magyar néphit és népszokások*. Budapest, (1925) 166 és skk. — *K. Kovács L.: A kolozsvári hóstátiak temetkezése*. Kolozsvár, 1944. 125. és skk. — *Szendrey A.: Az ősmagyar temetkezés*. Ethn. XXXIX. (1928) 19. és skk.

³⁸ L. Szpirkin, A.: i. m. 230. és skk. fejtegetéseit. Megjegyzendő, hogy az animisztikus, praeanimisztikus és rokon felfogások képviselői a primér vallási indítékokban elsősorban az intellektuális aspektust értékelték, az ellenlábás teoretikusok viszont a szüntelenül jelentkező emóciókat, a „numinos” (lat. *numen*-ből) megjelöléssel összefoglalt sajátos, önállóan egzisztáló érzéseket (mint a *mysterium tremendum, fascinans, augustum* stb.) helyezték előtérbe. E kérdésről I. Honko, L. rövid áttekintését: *Geisterglaube in Ingermanland*. I. rész. FFC No. 185. Helsinki, 1962. 90—93. *Lanternari V.* hangsúlyozza, hogy a vallási világkép kérdéseinek megértéséhez objektív módon, történeti módszerrel kell közeledni. Ezért kritizálja *Meinhof, Jensen, Otto, Van der Leeuw, Eliade* és mások ahistorikus álláspontját. *Lanternari V.*: *Az irracionáliszmus az etnológiában*. Ethn. LXXII. (1961) 344—357.

³⁹ Vö. Szpirkin, A.: i. m. 259. és skk. — *Herrmann, F.*: *Symbolik in den Religionen der Naturvölker*. Stuttgart, 1961. 16. és skk. — *Láng J.*: *A lélek fogalma az osztálytársadalom nélküli primitív népeknél*. Ethn. LXXV. (1964) 419—436. — *Szendrey A.*: *A magyar lélekhit*. Ethn. LVII. (1946) 34—46.

⁴⁰ L. a 37. sz. jegyzetben felsorolt munkák adatait, továbbá: *Herrmann, F.*: i. m. „Der Totenkult” c. fejezet: 188—202. — *Ranke, K.*: i. m. bevezető rész és passim. — *Lips, J.*: *A dolgok eredete*. Budapest, 1953. XV. fejezet: 410—433.

⁴¹ *Ranke, K.*: i. m. 6—7. — *Herrmann, F.*: i. m. 25—26.

⁴² Magyarországi népszokások. Pest, 1867. Tíz helységről, ill. vidékről ismertet halotti szokásokat.

⁴³ I. m. II. k. 318. és skk.

⁴⁴ *Szendrey Zs.—Szendrey A.*: i. m. IV. k. 304.

figyelte meg: „Más alkalommal egy magyar városban is láttam egy temetés alkalmából különös táncot. Egy ember lefeküdt a szoba közepére, kezét-lábát elnyújtva, arcát zsebkendővel betakarva, teljesen mozdulatlanul. Erre megrendeltek a muzsikusnál, fújja csak a dudán a halottas táncot. Mihelyt rákezdtek, körüljárta néhány férfi és nő énekelve, félig pedig siránkozva a fekvő fickót, összetették a kezét a mellén, összekötötték a lábát, hol a hasára, hol a hátára fordították s mindenféle játékot űztek vele.”⁴⁵ Utal arra is, hogy más helyeken lakodalom és farsang alkalmával szintén látott hasonló játékot. A 'halott' bevitele a lakodalomba ma még élő szokás, a farsangi játékok között ugyancsak szerepel.⁴⁶ Olyan adatunk azonban nincsen, ahol a temetés alkalmával kerülne sor a halott ilyenfajta megsiratására. A XVII. századi szokás egyik mozzanata (a halott körüljárása zeneszó kíséretében) emlékeztet az erdélyi sírkerülés (l. 2/k.) lejátszódására, mégsem vehetjük bizonyos történeti analógiának. *Simplicissimus* adata a halott tiszteletére rendezett lakoma szokás-körébe tartozik, s ennek emléke ma is él a halotti tor formájában. A germán, a szláv és az antik párhuzamok ismeretében azonban bizonyosra vehető, hogy a sírkerülés szokása átvétel révén került a magyar néphagyományba, s hogy a kölcsönvétel a keresztény vallási felfogással függött össze.

Az a tény, hogy adatainkban a circumambulatio balról jobbra (nap irányja) történik, lényeges mozzanat. Abban a gondolatkörben ugyanis, amelyben a halott és az alvilág (holtak birodalma) lakói között szoros kapcsolat áll fön, a körbejárást jobbról balra (a nap irányával ellentétes) haladva végzik.⁴⁷ Az utóbbi esetben a rítus gyakorlója magához a halotthoz, illetőleg az elhalt őshöz fordultak kultikus cselekedetükkel. A keresztény egyház megbélyegezte a sötétség erőivel való kapcsolatot. Kontraképpen a balról jobbra történő circumambulatio gyakorlatát szankcionálta, s ezzel a fény birodalmához (l. napkultusz) apellált.⁴⁸ A balról jobbra haladás tehát a keresztény felfogás tükrözője. Ezért bizonyosra vehető, hogy az átvétel a középkorban (esetleg csak később) történt, szervesen beleilleszkedett a magyar temetési szokások láncolatába.

A circumambulatio (mágikus kör-húzás eszméje) nem korlátozódik a temetési szokásokra. Az élet nagy állomásait jelképező ősi, középkori és újkori ceremóniákban mindenütt előfordul alkalmazása, a magyar hiedelem- és szokáshagyomány szintén tartalmazza ezt a motívumot.⁴⁹ A variációtömeg a funkciót tekintve két csoportra osztható: 1. a megkötést kifejező eljárásra és 2. az elhatárolást, a megvédést megvalósítani akaró mágikus gyakorlatra. Példáinkban azt az általános magyarázatot találjuk, hogy a sírkerülés a halott nyugalmanak biztosításáért történik. A helyhez-láncolás, a megkötés törekvésének eszméje húzódik mögötte, kivéve az érsekcsanádi (l. 1/c.) formát, ahol a sírnak az ártó hatalmaktól való megvédése adhatott ösztönzést eredetileg a cselekményre. A circumambulatioval párhuzamosan él egy másik rítusmaradvány, amely megerősíti a halott 'megkötésé'-re irányuló sírkerülési gyakorlat feltételezését. Általánosan elterjedt szokás, hogy temetéskor a sírba leengedett kopor-

⁴⁵ *Magyar Simplicissimus*. (Szerk. és a bev. tanulmányt írta Turóczi-Trostler J.) Budapest, 1956. 248.

⁴⁶ Vö. Ferenczi I.—Újváry Z.: Farsangi dramatikus játékok Szatmárban. Műveltség és Hagyomány, IV. (1962) 33—37, 117. és skk. A lakodalomban történő halottas-játék ma is megvan az Alföldön.

⁴⁷ Knuchel, E. F.: i. m. 42.

⁴⁸ Knuchel, E. F.: i. m. 24—25.

⁴⁹ Knuchel, E. F.: i. m. L. még a 33. sz. jegyzet forrásait.

sóra rögöt, egy marék földet dobnak: elsősorban a rokonok, esetleg mások is.⁵⁰ Ez szintén a halott nyugalmanak biztosításáért történik, azért, hogy a reá nehezedő föld könnyebb legyen. Adatközlőink azonban többször utalnak arra, hogy nem szabad földet dobni a koporsóra, mert azzal csak növekedik a halottra nehezedő teher. Az etnológiai példák százai igazolják, hogy ez a kegyeletes cselekedet eredetileg a halott visszajárását megakadályozó drasztikus eljárás, a kődobás, a súly fokozásának csökevényes formája.⁵¹ A halottégetés, a zsugorított temetkezés, a szív átdöfése etc., s így a tetem fölé halmozott domb, annak körülkerítése, esetleg körülárkolása⁵² is halottól való félelem eszméjéből és érzéséből fogant védekezési mód.⁵³ Évezredekre visszamenően igazolható, hogy a nyugodni nem képes, az élőket háborgató 'visszajáró halott' képzelet azokra a személyekre vetítődött ki, akiknek rejtélyes okok miatt (szerencsétlenség, gyilkosság, öngyilkosság stb. áldozatai) derékba tört az életük, nem érték meg a természetes életkort. A titokzatos összefüggést fürkésző elme úgy ítélte meg az efféle tragédiát, hogy az illető nyilván már életében a gonosz erő (démon) hordozója volt, váratlan halála tehát természetfölötti (isteni) büntetés eredménye. Az ilyen halott lelke nem juthat be a holtak birodalmába, ahol az ősök, a bebocsátást nyert elődök tartózkodnak, ezért rövidebb-hosszabb ideig az élők közelében kénytelenek bolyongani.⁵⁴ Antiszociális, sőt olykor szadista viselkedésük miatt szükség volt a szóban forgó illuzórikus védekezésre.⁵⁵ Már most van olyan adatunk, ahol a circumambulatio és a rögdobás cselekménye összekapcsolódik (l. 1/g.), a temetés előbbi fázisában pedig mindenütt szerepel a maréknyi föld koporsóra dobása. Szerintünk ennek az illuzórikus cselekménynek a hajdani (visszatartás) értelme ment át a sírkerülésre is. Az éneklés és imádkozás (általános), a fejfa megcsókolása (l. 1/b.), alamiznasztás (l. 2/a.), a patriarchális reminiscencia (l. 11. sz. jegyzet), muzsikaszó melletti körüljárás (l. 2/k.), ugyanakkor a lustratio mozzanatairól árulkodnak.

A genesis és az adott időben és helyen végrehajtott rítus között az esetleges és tipikus megvalósulási formák hosszú sora jelentkezett, s ezek sokszor a mai gyakorlatban a csökevény (survival) benyomását keltik. A helyi színeződés (local colour) lehetőségének, az intellektuális és emocionális összetevők dinamikus viselkedése ellenére is világosan megmutatkozik a bizonytalansági tényező, amely a csökkenő vallási nevelés (hagyományozódás) és a társadalmi (falu) ellenőrzés gyöngüléséből adódik. A sírkerülés azoknak a szokásoknak a körébe tartozik, amelyekben a kereszténységet megelőző műveltségi felfogás emlékeit őrzik napjainkig. A szóban forgó rítusra mindig az egyházi szertartás befejeződése után kerül sor, mégis éppen a keresztény túlvilági elképzelés

⁵⁰ Magyar adatok: Ethnographia, II. (1891) 251. Szabolcs m., u. ott. 109. palóc, VII. (1896) 285. matyó, u. ott. 409. Nyitra vidéke; Gönczi F.: i. m. 366. — Kiss G.: Ormányság. Budapest, 1937. 129. — Dömötör S.: Őrség. Budapest, 1960. 130. — K. Kovács L.: i. m. 368. és skk.

⁵¹ Binder J.: A palócok temetési szokásaihoz. Ethn. II. (1891) 271.

⁵² Knuchel, E. F.: i. m. 116. Egy a Laténe-korhoz datált régészeti adatra utal. A sírt árok vette körül. Tschumi, O. közlését vette alapul.

⁵³ Általános eligazítást ad Lips, J.: i. m. 412. és skk.

⁵⁴ Herrmann, F.: i. m. 23. — Jensen, A. E.: i. m. 364. és skk.

⁵⁵ Herrmann, F.: i. m. 23. — Jensen, A. E.: i. m. 364. és skk. — Nippold, W.: Individuum und Gemeinschaft bei den Pygmäen, Buschmännern und Negrito-Völkern Südost-Asiens... Braunschweig, 1960. 136, 143, 148—9, 151, 154.

adott alapot szívós fennmaradásához.⁵⁶ A műveltségi kép, a szemléletmód megváltozása a szokás elmaradozásához vezet, mert a mágikus vallási koncepció nélkül képtelen egzisztálni, ellentétben a rögdobás gyakorlásával, amely már feltehetően évszázadok óta a részvét jelképes kifejezője, egy életképes transzformáció. A circumambulatio immár a múlté lesz. A mágikus-vallási szféra gyöngülése, a fokozódó altruizmus a halott- és temető-kultusz új formáit teremti meg, ahol az individuális és esztétikai igényeket tükröző áldozatok (sírkö, sírkert stb.) hódítanak teret. A fekete (gyász) színben, a halott arcának kifestésében és felöltöztetésében, a kedves személyi tárgyak koporsóba helyezésében és sok más jelképes cselekedetben az ősök tiszteletét követi az ember.

UNGARISCHE PARALELLEN UND GESCHICHTLICHE ZUSAMMENHÄNGE EINES RITUS BEI DER LEICHENBESTATTUNG

Von
I. FERENCZI

Am europäischen Kontinent war es bei dem Begräbnis allgemein gebräuchlich, dass die Verwandten des Verstorbenen das fertig gemachte Grab dreimal umschritten. Die Studie berichtet über die ungarischen Parallelen dieses Ritus und weist auf Grund europäischer und antiker Analogien auf die weiten räumlichen und tiefen geschichtlichen Zusammenhänge hin. Die Art der circumambulation (von links nach rechts) zeigt auf den Zusammenhang mit der christlichen Auffassung hin, darauf also, dass wir diesen Ritus im Mittelalter, eventuell später von unseren Nachbarn übernommen haben. Vor allem können wir an den Einfluss deutscher Ansiedler denken.

Nach den ungarischen Angaben findet die circumambulation am Grabe zur Sicherung der Ruhe des Toten und zur Verhinderung seiner Rückkehr statt. Es gesellen sich aber Handlungsmomente dazu (z. B. Singen, Küssen des Grabmals), die die Ehre gegen den Verstorbenen ausdrücken. Es melden sich hier gegenseitig Abwehr und Zuneigung. Die Abwehr konnte früher von dominanter Bedeutung sein, die circumambulation diente also zur Fesselung des Toten an sein Grab. Der Beweis dafür ist, dass man in einigen Orten während der circumambulation je eine Handvoll Erde auf das Grab warf. Dieser Gebrauch war in Ungarn allgemein verbreitet. Man tat es dann, als der Sarg in das Grab hinuntergelassen wurde. Ursprünglich diente der Grabhügel und die darauf geworfenen Steine zum Vermehren der Last, die den Toten bedrückte, damit er nicht zurückkehren und die Lebenden plagen könne, später aber wurde daraus ein allgemein verbreiteter Gebrauch, mit der symbolischen Bedeutung, dass der Tote seine endgültige Ruhe finde. Die Erklärung der circumambulation bewahrte noch deutlich die Züge der Abwehr, das heisst, ihre bindende Eigenart, obwohl sie heute schon oft als eine Handlung in Betracht kommt, die zur Ehre des Verstorbenen dient.

⁵⁶ L. Gecse, G.: Az okkultizmus titokzatos jelenségei. Filozófiai Közlemények, I. évf. 3. sz. (1964) 81—85.